

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τον Οκτώβριο του 2002, το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, συμμετέχοντας στον εορτασμό για τα είκοσι πέντε χρόνια λειτουργίας του ιδρύματος, οργάνωσε ανάμεσα σε άλλα ένα συμπόσιο με θέμα: 1453. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους. Την πρωτοβουλία και την ευθύνη για την οργάνωση του συμποσίου είχαμε τα μέλη του Τμήματος, ιστορικοί και αρχαιολόγοι, που μελετάμε τη βυζαντινή και τη μεσαιωνική εποχή, δηλαδή η Άννα Αβραμέα, η Όλγα Γκράτζιου, η Αγλαΐα Κάσδαγλη, η Τόνια Κιουσοπούλου, ο Δημήτρης Κυρίτσης, και η συνάδελφός μας Στέλλα Παπαδάκη-Ökland που πέθανε δύο μήνες μετά. Στη μνήμη της άλλωστε είναι αφιερωμένος ο τόμος αυτός που περιέχει τα Πρακτικά του συμποσίου.

Το 1453 σε όλα τα εγχειρίδια και την κοινή αίσθηση σηματοδοτεί το τέλος της Βυζαντινής Ιστορίας. Για μας, τους μελετητές του Βυζαντίου, είναι ένα όριο περίπου απαραβίαστο. Στις 29 Μαΐου του 1453 τελειώνει η αρμοδιότητά μας και αρχίζει η αρμοδιότητα των ιστορικών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή των ιστορικών της νεότερης Ελλάδας. Για μια κατηγορία μάλιστα ερευνητών, αρχαιολόγους κυρίως ή ιστορικούς της τέχνης, την επομένη της άλωσης αρχίζει η ασαφώς οριζόμενη μεταβυζαντινή εποχή.

Όλοι γνωρίζουμε ότι η περιοδολόγηση στην ιστορία είναι αναγκαία, αλλά δεν είναι ούτε αυτόματη, ούτε αθώα. Ασφαλώς έχει μια εκ των υστέρων πρακτική λειτουργία να ορίζει τα ερευνητικά πεδία οργανώνοντας από άποψη κοινωνική και επιστημονική το επάγγελμα του ιστορικού. Κυρίως, όμως, προϋποθέτει κάθε φορά έναν τρόπο ταξινόμησης για την αποτελεσματικότερη οργάνωση και προσέγγιση του παρελθόντος. Και ασφαλώς σε καμία περίπτωση, μολονότι τα χρονικά όρια είναι συμβατικά, η περιοδολόγηση δεν είναι αυθαίρετη.

Με αυτές τις σκέψεις, θελήσαμε να εξετάσουμε την υφιστάμενη περιοδολόγηση· σχεδιάσαμε έτσι το συμπόσιο θέτοντας το ακόλουθο ερώτημα: πότε τελειώνει η βυζαντινή εποχή στις περιοχές που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία του Βυζαντινού αυτοκράτορα και πότε αρχίζει η νεώτερη; 'Η αλλιώς· τί τελειώνει το 1453, πώς και τί αρχίζει αμέσως μετά; Στο βάθος λάνθανε το απλούστερο αλλά όχι λιγότερο ιστορικό ερώτημα αν και κατά πόσον ο κόσμος έγινε διαφορετικός μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης.

Είναι πιθανόν ότι στον τίτλο του συμποσίου δεν διακρίνονται σαφώς τα ερωτήματά μας. Επιλέξαμε όμως αυτήν τη διατύπωση για να αποφύγουμε την αμηχανία που γεννούν ορισμένες υπαρκτές δυσκολίες. Καταρχήν, δεν ήταν για μας προφανής αυτή η «νεώτερη» εποχή. Το αντίστοιχο του όρου «early modern» δεν αποδίδεται στα ελληνικά. Έπειτα, όταν κάνουμε λόγο για νεώτερη εποχή, χρονολογικά τουλάχιστον εννοούμε την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας. Παρόλο που το 1453 μπορεί να οριοθετεί τις εποχές, ωστόσο η διάκριση των ιστορικών περιόδων δεν βασίζεται σε όμοια κριτήρια. Η βυζαντινή εποχή είναι ή εκλαμβάνεται ως μια ενιαία και αδιαμόρφωτη περίοδος με χαρακτηριστικά μάλλον πολιτισμικά και ταυτίζεται με τον μεσαίωνα, ενώ η ακόλουθη περίοδος προσδιορίζεται αφενός μεν από το γεγονός της κατάκτησης και αφετέρου από την ιδιότητα των Τούρκων ως κατακτητών.

Ασφαλώς δεν πρόκειται για ζήτημα διατύπωσης. Η περιοδολόγηση, το γνωρίζουμε και αυτό, δεν είναι μόνον ταξινόμηση, είναι και ερμηνεία. Με τον κίνδυνο λοιπόν να φανεί ότι υιοθετήσαμε εκ των προτέρων την παραδεδομένη ερμηνεία και προτρέξαμε, ενώ το ζητούμενο ήταν ακριβώς το αντίθετο, διατυπώσαμε τον τίτλο του συμποσίου μας με το αίτημα να επανεξετάσουμε ό,τι αυτός δηλώνει.

Το 1453 αποτελεί μια τομή: με την άλωση καταλύεται το βυζαντινό κράτος και ένα άλλο, το οθωμανικό, εγκαθίσταται με κέντρο την Κωνσταντινούπολη. Εκείνο, όμως, που είναι ενδιαφέρον να εξετασθεί είναι αν η ίδια αυτή τομή ισχύει και για κοινωνικές πραγματικότητες που διαμορφώνονται ανεξάρτητα από τις κρατικές δομές. Και ακόμη περισσότερο, εφόσον δεχόμαστε ότι η τομή πραγματοποιείται κατά επίπεδα που εγγράφονται σε διαφορετικές ιστορικές διάρκειες, είναι σημαντικό να εξετάσουμε ποιιά ή ποιές τομές και πότε υπήρξαν καθοριστικές. Άλλωστε η ίδια η έννοια της μετάβασης αποδίδει μίαν αργή διαδικασία, της οποίας τα χαρακτηριστικά και τη διάρκεια χρειάζεται να αποκρυπτογραφήσουμε.

Η μελέτη, πάντως, ενός θέματος, όπως αυτό, παρουσιάζει ένα πρόσθετο ιστοριογραφικό ενδιαφέρον. Δεδομένου ότι σήμερα οι ιστορικοί αποστρεφόμεστε, και δικαίως ως έναν βαθμό, το γεγονός, είναι χρήσιμο να μελετηθεί και το ίδιο το γεγονός της άλωσης· όχι μόνο του ασφαλώς μέσα στον χρόνο, αλλά σε σύνδεση με

τις συνθήκες που το δημιούργησαν. Η άλωση ως ένα μείζον γεγονός αποτελεί προνομιακό αντικείμενο για να ελεγχθεί η διαλεκτική της βραχείας και της μεσαιάς διάρκειας, της δομής και της συγκυρίας.

Θελήσαμε, λοιπόν, να μελετήσουμε το γεγονός για να κατανοήσουμε την εποχή του, θελήσαμε να κατανοήσουμε την εποχή για να συλλάβουμε τον ευρύτερο χρόνο μέσα στον οποίο το γεγονός εντάσσεται. Με επίγνωση όμως ότι η ιστορική γνώση βαθαίνει, όταν αποπεριοδολογείται η ιστορία· ειδικά, όταν πρόκειται για τον φορτισμένο μεσαίωνα.

Αυτό ακριβώς το γεγονός, η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους, αποτελεί τον άξονα γύρω από τον οποίο στρέφονται όλες οι συμβολές του παρόντος τόμου. Όπως είναι φυσικό, οι προσεγγίσεις και τα θέματα ποικίλλουν· αλλά το αν και κατά πόσον αλλάζουν τα πράγματα μέσα στον μακρύ 15ο αιώνα επανέρχεται πάντα ως κεντρικό ερώτημα.

Η πιο ορατή αλλαγή εντοπίζεται βέβαια στον χώρο. Η ήδη φτωχή και αραιοκατοικημένη Κωνσταντινούπολη χάνει τους βυζαντινούς κατοίκους της και εποίκίζεται σταδιακά με βάση τη σταθερή απόφαση του σουλτάνου να την κάνει πρωτεύουσα του κράτους του. Κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την άλωση η Κωνσταντινούπολη, χωρίς να είναι πια μια βυζαντινή πόλη, δεν έχει ακόμη γίνει ούτε και ισλαμική· η ανάγκη να αναζωογονηθεί με ταχείς ρυθμούς επιβάλλει την εγκατάσταση πολλών και με διαφορετική προέλευση εποίκων, έτσι ώστε, όπως παρατηρεί ο Στ. Γερασίμου, έχει τα χαρακτηριστικά μιας κοσμοπολίτικης πόλης. Ο Μωάμεθ Β΄, επίσης, επεμβαίνει στον χώρο και τον ανασηματοδοτεί επιλέγοντας τους τόπους εκείνους της βυζαντινής πρωτεύουσας που προσδίδουν κύρος στην εξουσία του και επιβεβαιώνουν τη συνέχεια της Αυτοκρατορίας που ο ίδιος διεκδικεί. Από αυτήν την άποψη παρουσιάζουν ενδιαφέρον οι οθωμανικές χρήσεις του χώρου και των μνημείων της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης, τις οποίες σχολιάζει η Ç. Kafescioğlu.

Ο πληθυσμός της πόλης, λοιπόν, αλλάζει. Γενικώς, οι κάτοικοί της ή σκοτώνονται ή πωλούνται ως δούλοι. Από τους ισχυρούς βυζαντινούς κατοίκους, των οποίων ο επιδεικτικός πλούτος προκαλούσε κατά τις παραμονές της άλωσης, όπως περιγράφει η Ν. Necipoğlu, τους συγχρόνους των και βάραινε τις υπαρκτές ούτως ή άλλως κοινωνικές ανισότητες, όσοι δεν πρόλαβαν να φύγουν, οι πιο πολλοί, εξανδραποδίσθηκαν. Στην Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα με τη μελέτη της Ε. Ζαχαριάδου, έμειναν ή επανήλθαν λίγο αργότερα μεμονωμένοι εκπρόσωποι της βυζαντινής ελίτ και ορισμένοι εκκλησιαστικοί άνδρες, που στελέχωσαν με επικεφαλής τον Σχολάριο το Πατριαρχείο, όταν άρχισε και πάλι να υφίσταται ως θεσμός. Η επανασύσταση του Πατριαρχείου και κυρίως οι προ-

σπάθειες, στις οποίες επιδίδονται οι εκπρόσωποί του να προσαρμοσθούν στις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες, χαρακτηρίζουν από μίαν άλλη σκοπιά τον 15ο αιώνα και δίνουν την προοπτική μιας συνέχειας στο βυζαντινό, κοντινό ακόμη, παρελθόν. Πρόκειται για μια τακτική που ο Δ. Αποστολόπουλος χαρακτηρίζει στοχαστική προσαρμογή στην ανάγκη να μη σταματήσει η λειτουργία του Πατριαρχείου, όπως επεδίωκε μια μερίδα Τούρκων αξιωματούχων συνυφασμένη με την τακτική αυτή θεωρεί ο Αποστολόπουλος την απόφαση του ίδιου του Πατριαρχείου να ενταχθεί στο οθωμανικό φορολογικό σύστημα.

Αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στην Πόλη, στην ύπαιθρο φαίνεται ότι οι ισορροπίες παρέμεναν πιο σταθερές. Όπως παρατηρεί ο Κ. Μουστάκας, η οθωμανική κατάκτηση της νότιας Βαλκανικής επέφερε πράγματι αλλαγές στα χαρακτηριστικά της αγροτικής οικονομίας (π.χ. εισαγωγή νέων καλλιεργειών) ή στην κινητικότητα του πληθυσμού ως αποτέλεσμα των επιλογών της νέας κεντρικής εξουσίας· οι αλλαγές αυτές, όμως, εντάχθηκαν οργανικά στο καθεστώς της μεγάλης γαιοκτησίας, που λειτουργούσε ασφαλώς από τους προηγούμενους αιώνες. Αυτό γίνεται σαφές στην περίπτωση των μοναστηριών του Αγίου Όρους, τα οποία, όπως προκύπτει από τα σουλτανικά μπεράτια που μελετά ο Η. Κολοβός, ενσωματώθηκαν πλήρως στο διοικητικό και οικονομικό σύστημα του οθωμανικού κράτους. Από την άλλη πλευρά, οι ανάγκες της νέας πρωτεύουσας σε ανεφοδιασμό επέβαλλαν τη διατήρηση της εμπορικής κίνησης, όπως φαίνεται από το εμπόριο του κρασιού με την Κρήτη που μελετά ο Κ.-Ρ. Matschke.

Οι συντελούμενες διεργασίες, πάντως, είναι πιο απτές στο ιδεολογικό επίπεδο, όπου, όμως, οι ανακατατάξεις έχουν αρχίσει πολύ νωρίτερα από την άλωση. Ο Π. Γουναρίδης, αναλύοντας τον λόγο του Ιωσήφ Βρυνέννιου «Περὶ τοῦ τῆς Πόλεως ἀνακτίσματος», παρατηρεί ότι η κλειστή, αλλά ισχυρή, ομάδα των γραφειοκρατών του Πατριαρχείου προσπαθούσε να υπονομεύσει την πολιτική και συμβολική δύναμη του αυτοκράτορα. Βασιζόμενη στο ίδιο αυτό κείμενο, αλλά και, κατ' αντιπαράθεση, σε λόγους του αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου, η Τ. Κιοσοπούλου μελετά την έννοια της πατρίδας και διαπιστώνει ότι, παράλληλα προς την πατρίδα που για τον Βρυνέννιο έχει θρησκευτικό περιεχόμενο, στα κείμενα του Μανουήλ Β' καλλιεργείται η ιδέα μιας κοσμικής πατρίδας με πολιτικό περιεχόμενο, γεγονός συνυφασμένο με την πιθανότητα συγκρότησης ενός "εθνικού" κράτους. Στο κοινωνικό υπόβαθρο αυτού που ο ίδιος χαρακτηρίζει ως τέλος του βυζαντινού πολιτισμού αναφέρεται ο Δ. Κυρίτσης, και το συσχετίζει με την επικράτηση της συντηρητικής μερίδας της Εκκλησίας που διαχειρίστηκε μετά την άλωση την τύχη της βυζαντινής λόγιας παραγωγής. Οι παρατηρήσεις του Κυρίτση ταιριάζουν με την ανάλυση του Γ. Σμαρνάκη για τη χρήση της αρχαιότητας από τον Πλήθωνα. Ο Σμαρνάκης συγκρίνει το εγχείρη-

μα του Πλήθωνα με ανάλογες τάσεις που εμφανίζονται την ίδια εποχή στη Δύση και προσπαθεί να το κατανοήσει μέσα από τα συμφραζόμενα και τα αιτούμενα της πρόωμης νεωτερικότητας.

Στην ίδια αυτήν ενότητα που αφορά τις παλαιές ταυτότητες και τις νέες συνειδήσεις περιελήφθησαν δυο ακόμη συμβολές, οι οποίες μόνον φαινομενικά δεν έχουν σχέση με την αναζητούμενη συγκρότηση των ταυτοτήτων· οι συμβολές της Ό. Γκράτζιου και του L. Maksimonić. Η Γκράτζιου αναλύει τον ευρέως διαδεδομένο όρο «μεταβυζαντινή τέχνη» μέσα από επιλεγμένα παραδείγματα διαπιστώνει πόσο μακρά και αβέβαιη υπήρξε στη Βαλκανική η πορεία της μετάβασης από τη μεσαιωνική στη νεώτερη τέχνη. Πρόκειται για ένα γεγονός συνυφασμένο με την καθιέρωση του όρου «μεταβυζαντινή τέχνη», ακριβώς γιατί ο όρος αυτός, που εντέλει επεκράτησε, ιδίως στην ελληνική ιστοριογραφία, παρακάμπτει από αμηχανία τη διαδικασία της αργής μετάβασης προς την καλλιτεχνική έκφραση της νέας εποχής. Η ανάγκη να τονισθεί η συνέχεια της βυζαντινής παράδοσης, ανάγκη που χαρακτηρίζει την ελληνική ιστοριογραφία, απαντά και στις εθνικές ιστοριογραφίες των άλλων βαλκανικών κρατών. Όσον αφορά τη σερβική περίπτωση, ο Maksimonić σχολιάζει τον αντίκτυπο που είχε η άλωση στη Σερβία του 15ου αιώνα και παρατηρεί ότι, ενώ οι Σέρβοι προσδένονταν όλο και περισσότερο από άποψη πολιτική στη διαρκώς ισχυροποιούμενη Ουγγαρία, θρηνούσαν για την Κωνσταντινούπολη, την οποία θεωρούσαν λίκνο του πολιτισμού που ήταν και δικός τους.

Είναι βέβαιο ότι ένα γεγονός τόσο μεγάλης σημασίας, όσο η άλωση μίας πόλης, επιδέχεται πολλές ερμηνείες και ιστοριογραφικές χρήσεις. Ένα τέτοιο παράδειγμα δίνει ο Α. Αναστασόπουλος αναφερόμενος στην άλωση της Βέροιας από τους Τούρκους, ενώ οι Β. Καραμανωλάκης και Π. Στάθης μελετούν την παραδειγματική χρήση της άλωσης του 1453 στις διαδικασίες συγκρότησης της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας κατά τον 19ο αιώνα.

Κάθε συλλογικός τόμος, ακόμη και όταν περιέχει τα Πρακτικά ενός συμποσίου, έχει τη δική του αυτονομία σε σχέση με το συμπόσιο. Όχι μόνον διότι δεν περιλαμβάνει ορισμένες από τις ανακοινώσεις που πραγματοποιήθηκαν, επειδή αυτές δεν δόθηκαν τελικώς προς δημοσίευση, αλλά κυρίως διότι δεν μπορεί να αποδώσει το κλίμα της συνάντησης και τις ζωνχές συζητήσεις που έγιναν κατά τη διάρκεια και στο περιθώριο των εργασιών του συμποσίου.

Αποτυπώνει πάντως σε γενικές γραμμές τις επιλογές των οργανωτών τόσο ως προς τα βασικά ερωτήματα όσο και ως προς τις ερευνητικές προτεραιότητες. Όπως αμέσως διαπιστώνει ο αναγνώστης τού ανά χείρας τόμου, από όλους τους δυνατούς συνομιλητές επιλέξαμε να συνομιλήσουμε μόνον με τους μελετητές της οθωμανικής εποχής. “Αποκλείσαμε”, έτσι, δύο βασικές ομάδες προνομιακών για

τους ιστορικούς του Βυζαντίου συνομιλητών: τους ιστορικούς που μελετούν την παρουσία των ιταλικών πόλεων την ίδια εποχή στην ανατολική Μεσόγειο και τους μελετητές της βυζαντινής φιλολογίας. Όσον αφορά τους πρώτους, δεν χωρεί αμφιβολία ότι η συνεισφορά τους στη μελέτη του υπό συζήτηση θέματος, αλλά και στη συζήτηση για την περιοδολόγηση της ιστορίας είναι απαραίτητη. Όμως, επειδή εκείνοι ως κοινότητα έχουν άλλες προτεραιότητες, κρίναμε ότι θα μας απομάκρυναν από τον γεωγραφικό χώρο στον οποίο θελήσαμε σε αυτήν την πρώτη φάση της έρευνας να επικεντρωθούμε. Επιλέξαμε να περιορισθούμε στον βαλκανικό χώρο, όπου κατά κύριο λόγο συντελέσθηκε, τουλάχιστον σε πολιτικό επίπεδο, η υπό συζήτηση μετάβαση. Επίσης δεν ζητήσαμε τη φιλολογική προσέγγιση, γιατί κρίναμε ότι στη φάση αυτή, όπου προσπαθούμε να περιγράψουμε το ζήτημα, ήταν αναγκαία μια στοιχειώδης συμφωνία στα εργαλεία της ανάλυσης.

Από την άλλη πλευρά, ένα συλλογικό έργο αποτυπώνει ασφαλώς την κατάσταση της έρευνας, τόσο με την πυκνότητα των θεμάτων που μελετώνται, όσο και με τη σπάνη ή την έλλειψη άλλων. Στην περίπτωσή μας έγινε σαφές ότι η μελέτη της οθωμανικής κοινωνικής πραγματικότητας έχει ήδη έλθει αντιμέτωπη με τα προβλήματα της μετάβασης περισσότερο επιτακτικά από την αντίστοιχη βυζαντινολογική έρευνα. Ο βυζαντινός 15ος αιώνας δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς με τους όρους της σύγχρονης ιστορικής έρευνας και παραμένει ένα ζητούμενο η κατανόησή του. Δεν έχει νόημα, ασφαλώς, να αναζητήσει κανείς εδώ τους λόγους της παρατηρούμενης καθυστέρησης. Αρκεί η επισήμανση του γεγονότος ότι, καθώς η ιστορία είναι μια κοινωνική επιστήμη, τα θέματα που επιλέγουμε να μελετήσουμε κάθε φορά δεν μπορεί παρά να σχετίζονται στο βάθος με ερωτήματα που χρειάζεται να απαντηθούν, για να κατανοήσουμε το παρόν μας.

Ένα συνέδριο, άλλωστε, όπως και η καθεμία προσωπική έρευνα, προϋποθέτει έναν ευρύτερο προβληματισμό και φιλοδοξεί να προσεγγίσει ένα ευρύτερο ζήτημα. Ο δικός μας προβληματισμός αφορούσε και αφορά τα όρια της ισχύουσας, αλλά, κυρίως, τα όρια μιας ενδεχόμενης νέας περιοδολόγησης, περιοδολόγησης που αναδεικνύει τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής πραγματικότητας πριν και μετά την άλωση. Έτσι, αν, όπως είπαμε προηγουμένως, η περιοδολόγηση στην ιστορία δεν είναι ουδέτερη, έχει νόημα να επανεξετάσουμε και τα όρια των συγκροτημένων ερευνητικών πεδίων, ώστε να επιχειρήσουμε τις συνθετικότερες ερμηνείες που έχουμε ανάγκη, προκειμένου να κατανοήσουμε και το Βυζάντιο καθεαυτό, αλλά και τη θέση του μέσα στον κορμό της ευρωπαϊκής ιστορίας. Τι είναι, για παράδειγμα, το Βυζάντιο της τελευταίας περιόδου και πώς συγκροτείται, αν βεβαίως συγκροτείται, μέσα σ' αυτό μιάς μορφής "εθνική" συνείδηση είναι ένα θέμα κρίσιμο, που εγγράφεται στη συζήτηση για τους όρους υπό τους οποίους συγκροτήθηκαν οι νεωτερικές ταυτότητες στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο.

Κάνοντας σήμερα τον απολογισμό του συμποσίου εν είδει εισαγωγής στον παρόντα τόμο, νομίζω ότι, ακόμη και αν δεν δόθηκαν οι απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα που είχαμε κατα νού όταν σχεδιάσαμε αυτήν την επιστημονική συνάντηση, απεδείχθη ωστόσο σημαντικό το γεγονός ότι τα ερωτήματα ετέθηκαν και είναι ακόμη σημαντικότερο το ενδεχόμενο, με τη συζήτηση που θα ακολουθήσει την έκδοση των Πρακτικών αυτών, να επαναδιατυπώσουμε τα αιτήματά μας.

Τελειώνοντας, οφείλω να ευχαριστήσω το Πανεπιστήμιο Κρήτης που περιέλαβε το συμπόσιο στις εκδηλώσεις για τον εορτασμό των είκοσι πέντε χρόνων της λειτουργίας του. Οφείλω επίσης να ευχαριστήσω τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης που ανέλαβαν το βάρος της έκδοσης. Και, βεβαίως, πρέπει να ευχαριστήσω ακόμη μια φορά τους ομιλητές, έλληνες και ξένους, που ανταποκρίθηκαν με προθυμία στην πρόσκλησή μας. Με τις ανακοινώσεις τους εγγυήθηκαν την επιτυχία των εργασιών του συμποσίου, το οποίο εγγράφηκε στα κεκτημένα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Όσοι εργασθήκαμε για την πραγματοποίηση του συμποσίου και την έκδοση του τόμου αισθανόμαστε την παρακαταθήκη του Νίκου Σβορώνου που πρώτος εδίδαξε Βυζαντινή Ιστορία στο Πανεπιστήμιό μας. Προσπαθήσαμε να κάνουμε επιστημονική πράξη το αίτημά του για τη δημιουργία ενός ενιαίου ιστορικού λόγου, μιας «υπέρτερης» όπως την έλεγε σύνθεσης, μέσα από τη συνομιλία με συναδέλφους που μελετούν και άλλες κοινωνίες, πέραν της βυζαντινής.

Τόνια Κιουσοπούλου

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΑΠΟ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

† Στέφανος Γερασίμου

Université Paris VIII

Η επανοίκηση της Κωνσταντινούπολης μετά την Άλωση

Η τομή που αποτελεί η άλωση στη γενική ιστορική αντίληψη επηρεάζει αναμφισβήτητα και τις έρευνες γι' αυτήν την εποχή, πολύ περισσότερο από τις τεχνικές δυσκολίες που γεννά η προσπέλαση και η σύγκριση πηγών διαφορετικής γλώσσας, προέλευσης και υφής. Η ελληνική και η ξένη βυζαντινολογία ξεπερνά το 1453, καταρχήν για να ανιχνεύσει την τύχη των τελευταίων Βυζαντινών και κατόπιν για να εντοπίσει τα υπόγεια ρεύματα που θα οδηγήσουν στον νέο ελληνισμό, παραμένοντας καθαρά σε μια «μεταβυζαντινή» αντίληψη. Όσο για την αντίστοιχη τουρκολογία, έχει την τάση να παραβλέπει αυτά που θεωρεί σαν τελευταία βυζαντινά απομεινάρια για να παρακολουθήσει με μια προοπτική *tabula rasa* την πορεία της νέας αυτοκρατορίας.

Η ημερομηνία της 29ης Μαΐου 1453, συμβολική για τη διαδοχή των αυτοκρατοριών στον ευρύ χώρο, αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία της Κωνσταντινούπολης, ως η απαρχή μιας πορείας που θα τη μεταλλάξει διατηρώντας την ταυτόχρονα σαν κέντρο του ίδιου χώρου. Αυτή η πορεία όμως κάθε άλλο παρά ευθύγραμμη και προδιαγεγραμμένη είναι. Έτσι ανταποκρίνεται πολύ λίγο τόσο στις προϋποθέσεις μιας «μεταβυζαντινής», όσο και στα δεδομένα μιας «ισλαμικής» πόλης.¹

Στην ανακοίνωσή μου θα προσπαθήσω να παρουσιάσω μερικά βασικά στοιχεία της διαδικασίας αυτής της μεταλλαγής μέσα από τις δύο πιο σημαντικές πολιτικές γραμμές του Μεχμέτ Β΄ σε αυτόν τον τομέα, την επανοίκηση και τον εξωραϊσμό της πόλης που προόριζε για νέα πρωτεύουσά του.

¹ Σχετικά με τις δύο απόψεις βλ. Sp. Vryonis Jr., «Byzantine Constantinople and Ottoman Istanbul. Evolution in a Millennial Imperial Iconography», *The Ottoman City and his Parts. Urban Structure and Social Order*, εκδ. Irène A. Bierman – A. Abou-el-Haj – Donald Preziosi, New Rochelle N.Y. 1991, 13-52, και H. İnalçık, «İstanbul: an Islamic City», *Journal of Islamic Studies* 1 (1990), 1-23.

Πριν περάσουμε όμως στη χρονολογική παρουσίαση των γεγονότων, πρέπει να διευκρινίσουμε δύο υποθέσεις εργασίας, για τις οποίες έχουμε λιγότερα τεκμήρια παρά δέσμες συγκλινόντων στοιχείων.

Η πρώτη είναι σχετική με τη θέληση του σουλτάνου να κάνει την Κωνσταντινούπολη πρωτεύουσά του· πρόκειται για θέμα άμεσα συσχετισμένο με τη συνέχιση της ιδέας και της αρχής της Αυτοκρατορίας. Χωρίς να μπορούμε σε λεπτομέρειες που θα μας οδηγούσαν πολύ μακριά, μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι ο Μεχμέτ Β΄, συνειδητά και επίμονα συνεχιστής της ρωμαϊκής-βυζαντινής παράδοσης της Αυτοκρατορίας, βρισκόταν στο θέμα αυτό σε σύγκρουση με τις αντιλήψεις του μουσουλμανικού στοιχείου, μέσα στο οποίο κινιόταν. Ο επίμονος αντίπαλος, που είχε αφήσει στα αποκαλυπτικά κείμενα ο μακραιώνας αγώνας για την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, ταύτιζε την κατάληψή της με την απαρχή της συντέλειας των αιώνων, παρουσιάζοντάς την ταυτόχρονα σαν την κατεξοχήν άπιστη και καταραμένη πόλη.² Μόνη εξαίρεση αποτελούσε η Αγία Σοφία, για την οποία πιστευόταν ότι ήταν προορισμένη από τον Θεό για τους μουσουλμάνους και βρισκόταν ταυτισμένη στα πιο όψιμα κείμενα του Νυκτερινού Ταξιδιού του Προφήτη (Mir'ac) με το «Μακρινό Τέμενος» (Mescid el-Aksa), που συνηθέστερα ταυτίζεται με το τέμενος της Ιερουσαλήμ.³ Κατά συνέπεια, υποθέτουμε ότι την επομένη της άλωσης ο Μεχμέτ Β΄, παρά τις προθέσεις του, δεν μπορούσε να ανακοινώσει την εγκαθίδρυση της Κωνσταντινούπολης ως πρωτεύουσάς του και πως αυτή η ανακοίνωση θα γίνει αργότερα, κατά το 1458.

Η δεύτερη υπόθεση αφορά τον εκ του μηδενός επανοικισμό της Κωνσταντινούπολης. Πράγματι, δεν διαθέτουμε σήμερα κανένα στοιχείο που θα μας έδειχνε την επί τόπου παραμονή ενός τμήματος από τον πληθυσμό της βυζαντινής πόλης. Εξάλλου, η βίαιη κατάληψή της οδηγούσε σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο στην αιχμαλωσία και τον εξανδραποδισμό των κατοίκων της, γεγονός το οποίο, ως γνωστόν, συνέβη. Τρεις μερικές εξαιρέσεις είναι γνωστές. Το ένα πέμπτο των αιχμαλώτων ανήκε νόμιμα στον σουλτάνο, ο οποίος εγκατέστησε ένα μέρος από αυτούς, απελευθερώνοντάς τους, στα παράλια του Κερατίου.⁴ Μετά το τέλος της τριήμερης νόμιμης λεηλασίας ο Μεχμέτ Β΄ διέ-

² Βλ. Stéphane Yerasimos, *La fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques*, Παρίσι 1990, 1-23.

³ *ό.π.*, 235-238.

⁴ Κριτόβουλος, Α §73.5: *Μετὰ δὲ τοῦτο τῶν αἰχμαλώτων ὅσους ἔλαβε δασμὸν σὺν γυναιξὶ καὶ παισὶ καθίζει παρὰ τῷ τοῦ λιμένος αἰγιαλῷ τῆς πόλεως θαλαττίους ὄντας, οἷς πρῶην Στενίτας ὠνόμαζον, δούς αὐτοῖς καὶ οἰκίας καὶ ἀτέλειαν χρόνων ρητῶν.* Μπο-

ταξε όσους είχαν κρυφθεί να φανερωθούν, υποσχόμενος πως θα ήταν πλέον ελεύθεροι⁵ είναι έτσι πιθανόν ότι ένα μέρος από αυτούς έμεινε στην πόλη. Τέλος, ξέρουμε πως μία από τις εβραϊκές κοινότητες της οθωμανικής πλέον πρωτεύουσας ήταν γηγενής, χωρίς να μπορούμε να προσδιορίσουμε αν πρόκειται για απόγονους των Ρωμανιωτών της βυζαντινής εβραϊκής συνοικίας της Βλάγκας ή των προστατευομένων των Λατίνων της Βασιλεύουσας.⁶ Όπως και να έχει όμως, στους απελευθέρους αυτούς της τρίτης ημέρας δεν αποδιδόταν και η ακίνητη περιουσία τους, εφόσον η γη και τα κτίσματα της κυριευμένης πόλης ανήκαν σύμφωνα με τις ίδιες νομικές βάσεις στον νέο δυνάστη. Έτσι, με τις καλύτερες προϋποθέσεις αυτοί οι πρώτοι απελευθέροι, εγκατεστημένοι στα μέρη που τους ορίσθηκαν, πρέπει να δημιούργησαν τον πυρήνα της πρώτης μετά την άλωση εποίκησης.

Αυτά τα στοιχεία μάς δείχνουν ταυτόχρονα τη μέριμνα του σουλτάνου για μια γρήγορη επανοίκηση που αντέβαινε στις πεποιθήσεις του περιβάλλοντός του, πόσο μάλλον που το ανθρώπινο υλικό αυτής της εποίκησης, αιχμάλωτων νικητών, προοριζόταν να αποφέρει κέρδη μέσω της πώλησης ή της εξα-

ρούμε να υποθέσουμε ότι η εγκατάσταση αυτή έγινε στα παράλια του Κερατίου, απέναντι στο γενοβέζικο Πέρα (Γαλατά). Πράγματι, το ιδρυτικό έγγραφο του βακουφιού του Μεχμέτ Β', που χρονολογείται από το 1472-1474, αναφέρεται συνολικά σε 112 κατοικίες, των οποίων το οικόπεδο ανήκει στο βακούφι και το κτίσμα είναι ιδιοκτησία των κατοίκων, τοποθετούμενες έξω από τα θαλάσσια τείχη του Κερατίου· από αυτές οι περισσότερες (89) βρίσκονται ανάμεσα στην Bâb-ı Taraklu (ενσωματωμένη σήμερα στο τείχος του Παλατιού του Τοπκαπί) και στην Bâb-ı Orya (στη θέση του τζαμιού Valide, στη συνοικία Eminönü) και οι υπόλοιπες μεταξύ της Bâb-ı Kinigoz (Πόρτα Κυνηγίου) και Bâb-ı Balat, δηλαδή ανάμεσα στο Φανάρι και στον Μπαλατά (Türk İslam Eserleri Müzesi, cod. 667, στ. 109-113 και 159-165). Οι κάτοικοί τους αναφέρονται σαν ψαράδες. Στον ετήσιο ισολογισμό του βακουφιού το 1519, αναφέρονται 171 οικόπεδα στις ίδιες τοποθεσίες· από αυτά, τα 148 έχουν κατόχους με ελληνικά ονόματα (Atatürk Kütüphanesi, Cevdet O.64, 81-89). Το σύνολο καταλογίζεται επίσης στην κατηγορία των ψαράδων.

⁵ Γεωργίου του Φραντζή Χρονικόν, εκδ. Ι. Bekker, Βόννη 1838, 304: *Ποιήσας οὖν τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ τῆς ἀλώσεως ὁ ἀμνηρᾶς θριάμβον καὶ χαρὰν μεγάλην διὰ τὴν νίκην τὴν κατὰ τῆς πόλεως, καὶ κελεύσας ἵνα ἐξέλθωσι πάντες οἱ ἄνθρωποι μικροὶ τε καὶ μεγάλοι οἱ ὄντες κεκρωμμένοι ἔν τισι τόποις κρυφοῖς τῆς πόλεως καὶ ἐλεύθεροι καὶ ἀνενόηλοι ὄσιν.*

⁶ Η μόνη ένδειξη που έχουμε για την επιβίωση στην οθωμανική Κωνσταντινούπολη μιας βυζαντινής εβραϊκής κοινότητας είναι η αναφορά στα κατάστιχα του κεφαλικού φόρου των μη μουσουλμάνων του 1540 και 1544, όπου οι φορολογούμενοι καταγράφονται κατά κοινότητες σύμφωνα με τους τόπους προέλευσης τους, μιας «κοινότητας Κωνσταντινούπολης» (Cemâ'at-ı İstanbul), ενώ δεν φαίνεται η αντίστοιχη αναφορά για τους Ρωμιούς ή Αρμένιους (TT-210 και TT-240). Βλ. επίσης Stéphane Yerasimos, «La Communauté juive d'Istanbul à la fin du XVIe siècle», *Turcica* 27 (1995), 101-130. Για τους Εβραίους στη βυζαντινή περίοδο βλ. D. Jacoby, «Les quartiers juifs de Constantinople à l'époque byzantine», *Byzantion* 37 (1967), 168-183.

γοράς του. Οι προστριβές αυτές θα έλθουν στο φως της ημέρας με την περίπτωση του Νοταρά.

Από την επόμενη ημέρα της άλωσης ο σουλτάνος διατάζει να βρεθεί ο Λουκάς Νοταράς, η οικογένειά του, οι γαμπροί του και όσοι άλλοι Βυζαντινοί πρώην κυβερνώντες ήσαν εν ζωή και δεν είχαν διαφύγει.⁷ Σκοπός του είναι να διορίσει τον Νοταρά διοικητή της τουρκοκρατούμενης πόλης σαν ασφαλέστερο μέσο επιστροφής των διαφυγόντων και επανοίκησης.⁸ Το περιβάλλον του όμως, ήδη δυσαρεστημένο που έχανε αυτούς που θα απέφεραν τις μεγαλύτερες εισπράξεις λύτρων, παρατηρούσε λογικά πως ο διορισμός αυτός του μεγάλου δούκα θα μπορούσε να επιφέρει μεγάλους κινδύνους σε περίπτωση πιθανής σταυροφορίας για την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης. Οι διαστάσεις αυτές, περιπλεγμένες με τις κατηγορίες του Νοταρά εναντίον του μεγάλου βεζύρη Χαλήλ Πασά, έδειξαν στον σουλτάνο πως δεν θα ήταν δυνατόν να επιβάλει αυτή την επιλογή του και οδήγησαν σε μια ριζική επίλυση, την εκτέλεση του Νοταρά και των ενηλίκων αρρένων της οικογένειάς του, καθώς και των υπόλοιπων βυζαντινών αξιωματούχων, ταυτόχρονα με τη φυλάκιση και εν συνεχεία την εκτέλεση του Χαλήλ Πασά.⁹

Η αντίδραση αυτή του περιβάλλοντος του Μεχμέτ Β΄, συνοδευόμενη από την απροθυμία των στρατιωτικών να αποχωριστούν τους αιχμαλώτους των, δεν επέτρεπε ως άμεση λύση εποίκισης παρά μόνον την οικειοθελή ή την αναγκαστική μετανάστευση. Έτσι, φεύγοντας για την Αδριανούπολη στις 18 Ιουνίου,¹⁰ ο σουλτάνος άφηγε πίσω σαν στρατιωτικό διοικητή (subaşı) τον Καριστιραν Süleyman, με εντολή να εκδώσει πιστοποιητικό (tezkere) σε όσους, ερχόμενοι με τη θέλησή τους, διάλεξαν οποιοδήποτε ακίνητο για κατοικία. Αυτό το πιστοποιητικό θα μετατρεπόταν εν συνεχεία σε αυτοκρατορική

⁷ Για την οικογένεια Νοταρά και τον ρόλο της στα χρόνια γύρω από την άλωση βλ. Ganchou, «Le rachat des Notaras», 149-229.

⁸ Κριτόβουλος, Α §73.8: *Τὸν δὲ γε Νοταρῶν καὶ τῆς πόλεως ἐπιστάτην ἐσκόπει καταστήσαι καὶ τοῦ σννοικισμοῦ ταύτης κύριον συμβούλῳ χρησάμενος αὐτῷ πρότερον περὶ τοῦτου.* Οι πληροφορίες που προέρχονται από Περώτες που διέφυγαν αμέσως μετά την άλωση με προορισμό τη Χίο και σύμφωνα με τις οποίες ο σουλτάνος *Lucam Notaram, virum primarium inter proceres aule, dignitati restituit*, τείνουν να επιβεβαιώσουν τον Κριτόβουλο (G. Balbi, *L'epistolario di Iacopo Bracelli*, Γένοβα 1969· η παραπομπή από Ganchou, «Le rachat des Notaras», 170).

⁹ Κριτόβουλος, Α §73.8-12. Κατά τον Codex Barberinus Graecus III (VII/35) ο Νοταράς και ο Χαλήλ Πασάς αλληλοκατηγορούνται για τον ρόλο που έπαιξαν κατά την πολιορκία και τις ένοχες σχέσεις τους με τους Δυτικούς. Η *Εκθεσις Χρονική*, 16-17 τοποθετεί τον αποκεφαλισμό του μεγάλου δούκα, των δύο γιόν του και έξι άλλων βυζαντινών αρχόντων την πέμπτη μέρα μετά την άλωση.

¹⁰ Δούκας, XLII.4.

άδεια ιδιοκτησίας (*mülknâme*).¹¹ Συγχρόνως, έδινε διαταγή να εκτοπισθούν από τις επαρχίες κάτοικοι με τις οικογένειές τους και να οδηγηθούν στην Κωνσταντινούπολη. Ο Δούκας αναφέρεται σε 5.000 οικογένειες και γράφει πως, σύμφωνα με τη διαταγή, ο εκτοπισμός αυτός θα έπρεπε να είχε ολοκληρωθεί μέχρι τον Σεπτέμβριο.¹²

Τα οικοδομικά μέτρα που αφορούν αυτή την πρώτη περίοδο περιορίζονται στην επισκευή των χερσαίων τειχών¹³ και στη μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε τζαμί. Η μετατροπή αυτή, που ανταποκρίνεται στην πιο ουσιώδη αναμονή των μουσουλμάνων νικητών, είναι άμεση, αλλά η Αγία Σοφία φαίνεται να είναι για αρκετά ακόμα χρόνια η μόνη εκκλησία της πόλης που έγινε τζαμί.¹⁴ Αντίθετα, πολλά εκκλησιαστικά κτίσματα θα διανεμηθούν στους μετανάστες για ιδιωτική τους χρήση.¹⁵

Η πρώτη απόπειρα εκτοπισμού δεν φαίνεται να έδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Τα σχετικά στοιχεία αφορούν από τη μια τις μικρές πόλεις της Θράκης, από τις οποίες οι περισσότερες κυριεύθηκαν την ίδια εποχή με την Κωνσταντινούπολη, όπως η Μήδεια, η Σηλυβρία, η Ηράκλεια, η Πάναδος, η Αγαθούπολη, η Μεσημβρία, η Ορεστιάδα,¹⁶ κι από την άλλη τις εβραϊκές κοινότητες των επαρχιών.¹⁷ Ο αριθμός των εκτοπισμένων από τις θρακικές κωμοπόλεις πρέπει να ήταν σχετικά μικρός, γιατί στους καταλόγους των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων της Κωνσταντινούπολης που διαθέτουμε έναν αιώνα μετά (1540)¹⁸ καμία από αυτές δεν αναφέρεται. Αντίθετα, στους

¹¹ Tacizâde Ca'fer Çelebi, «Mahrûse-i Istanbul Fethnâmesi», *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmu'ası* 1331, 23-24.

¹² Δούκας, XLII.3. Κατά τον Aşikraşazâde, εκδ. F. Giese, Λειψία 1929, κεφ. 124, σ. 133 οι πρώτες διαταγές αφορούσαν οικειοθελή μετανάστευση.

¹³ Ο Δούκας, XLII.3 αναφέρει ότι ο σουλτάνος διέταξε να ετοιμάσουν ασβέστη τον Αύγουστο και ο Κριτόβουλος, Β §1.2 τοποθετεί την επισκευή των χερσαίων και θαλασσίων τειχών μετά την επάνοδο του Μεχμέτ του Β' από την Αδριανούπολη το φθινόπωρο του 1453. Μια αναφορά του πρώτου καδή της Κωνσταντινούπολης Χιζίρ Μπέη περιγράφει με λεπτομέρεια την επισκευή γύρω από την Πόρτα του Αγίου Ρωμανού (Top kapısı) (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 11975, δημοσιευμένο στο Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fâtih Devri*, τ. Δ', Κωνσταντινούπολη 1974, 625). Κατά τις ανώνυμες *Tevârihi al-i Osman*, εκδ. F. Giese, 99, η επισκευή κράτησε τρία έως τέσσερα χρόνια.

¹⁴ Η πρώτη προσευχή θα γίνει την Παρασκευή 1η Ιουνίου 1453.

¹⁵ Κριτόβουλος, Α §73.4. Ο Σινάν ο απελεύθερος, αρχιτέκτονας του Μεχμέτ Β', αφήνει το 1464 σαν βακούφι, με διαχειριστές τους γιούς του, μια εκκλησία κοντά στο Μπεζεστένι (İbrahim Hakkı Konyalı, *Azadlı Sinan*, Κωνσταντινούπολη 1948).

¹⁶ *Εκθεσις Χρονική*, 18.

¹⁷ Κατά τον Κριτόβουλο, Β §1.1 ο εκτοπισμός των Εβραίων αρχίζει από το 1453.

¹⁸ TT-210.

ίδιους καταλόγους βρίσκουμε περίπου σαράντα εβραϊκές κοινότητες προερχόμενες από πόλεις που βρίσκονταν στην οθωμανική επικράτεια κατά τα χρόνια της άλωσης, στη Θράκη (Καλλίπολη, Διδυμότειχο, Αδριανούπολη), στη Βουλγαρία (Σόφια, Φιλιπούπολη, Προβάδια, Τσέρνοβο, Τύρνοβο, Νικόπολις, Λόφτσα, Βίντιν, Γιάμπολη), στη Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Βέροια, Καστοριά, Στιπ, Στρούμιτσα, Σκόπια, Πρίλεπ, Οχρίδα), στην Ήπειρο-Αλβανία (Ιωάννινα, Άρτα, Αυλώνα), στη Θεσσαλία (Φούρνοι, Λαμία, Τρίκαλα, Φανάρι, Λεβαδιά, Θήβα, Νέα Πάτρα, Σάλωνα), και στη Μικρά Ασία (Τίρε, Κασταμονή, Έφεσος, Αττάλεια, Μπόρλου, Εγριντίρ). Συνολικά επρόκειτο για περισσότερες από χίλιες πιθανόν οικογένειες.

Η εβραϊκή παράδοση, έτσι όπως κυρίως διαμορφώθηκε μετά τη μετανάστευση των Σεφαραδιτών τον 16ο αιώνα, παρουσιάζει τις εβραϊκές κοινότητες, ανταποκρινόμενες στην έκκληση του σουλτάνου, να μεταναστεύουν οικειοθελώς.¹⁹ Δεν ξέρουμε, όμως, αν αυτό αληθεύει. Αντίθετα γνωρίζουμε πως οι εκτοπισμοί συναντούσαν αντίσταση από τους ντόπιους πληθυσμούς, κυρίως τους μουσουλμανικούς.²⁰

Το φθινόπωρο του 1453 ο σουλτάνος επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη και διατάζει το κτίσιμο ενός παλατιού στον Φόρο του Θεοδοσίου, καθώς και του κάστρου του Επταπυργίου (Yedikule).²¹ Δεν φαίνεται όμως ικανοποιημένος από τα αποτελέσματα των εκτοπισμών, κυρίως γιατί μεταξύ των νεοφερμένων δεν βρίσκονται πρόσωπα κατάλληλα να αναζωογονήσουν την οικονομική ζωή της Πόλης. Στις αρχές Ιανουαρίου του 1454 ενθρονίζεται πατριάρχης ο Γεώργιος Σχολάριος με το όνομα Γεννάδιος Β΄, και ο σουλτάνος τον εγκαθιστά στους Αγίους Αποστόλους.²² Η ερημιά και η ανασφάλεια της πε-

¹⁹ Elijah Capsali, Seder Eliyahu Zuta, αναφερόμενος από τον J. Hacker, «The Sürgün System and Jewish Society in the Ottoman Empire», *Ottoman and Turkish Jewry, Community and Leadership*, εκδ. Aron Rodrigue, Μπλούμινγκτον Ιντιάνα 1992, 6-7.

²⁰ Όπως προκύπτει από τον Tursun Beg, *Târih-i Ebü'l-Feth*, εκδ. Mertol Tulum, Κωνσταντινούπολη 1977, 55a. Σύμφωνα με τον Tursun Beg, οι πλούσιοι έμποροι δεν θέλησαν να εκπατρισθούν και υπέστησαν τις συνέπειες της άρνησής τους. Στις συμφορές που προκάλεσε ο εκτοπισμός στον τουρκικό πληθυσμό αναφέρεται, επίσης, ο Αρμένιος Abraham Ankiwrants, *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)*, Harvard University Press 1969, 245.

²¹ Κριτόβουλος, Β §1.2-3· Tursun Beg, 63a.

²² Κριτόβουλος, Β §2.1-2· Σφραντζής, 306. Σχετικά με τη μεσολάβηση Βυζαντινών του περιβάλλοντος του σουλτάνου για την εκλογή του Γενναδίου βλ. Ζαχαριάδου, *Λέκα τουρκικά έγγραφα*, 64 και K.-P. Matschke, «Leonard von Chios, Gennadios Scholarios, und die "Collegae" Thomas Pyropoulos und Johannes Basilikos vor, während und nach der Eroberung von Konstantinopel durch die Türken», *Βυζαντινά* 21 (2000), 227-236.

ριοχής θα οδηγήσει τον Γεννάδιο να εγκαταλείψει αυτήν την εκκλησία, ένα ή δύο χρόνια αργότερα, για τη μονή της Παμμακαρίστου.²³ Μέσα Ιανουαρίου ή αρχές Φεβρουαρίου ο Μεχμέτ Β΄ βρίσκεται στην Προύσα, για να καταπνίξει τον ξεσηκωμό που φαίνεται να έχουν προκαλέσει οι διαταγές του για τον εκτοπισμό των εκεί επιφανών εμπόρων προς την Κωνσταντινούπολη.²⁴

Στα δύο χρόνια που θα ακολουθήσουν δεν σημειώνονται σημαντικές αλλαγές στο πρόγραμμα του εποικισμού. Οι εκτοπισμοί λίγο-πολύ εξακολουθούν, χωρίς όμως αξιοπρόσεκτα αποτελέσματα και πιθανότατα οι εβραϊκές κοινότητες που αναφέραμε παραπάνω να έχουν έλθει σταδιακά σε αυτό το διάστημα.²⁵ Όσο για τον σουλτάνο που φθάνει στην Αδριανούπολη τον Φεβρουάριο του 1454, δεν θα γυρίσει στην Κωνσταντινούπολη πριν από το φθινόπωρο του 1455, περιμένοντας πιθανόν να τελειώσει το κτίσιμο του παλατιού του.²⁶

Το καλοκαίρι του 1454 ο Μεχμέτ Β΄ εκστρατεύει στη Σερβία και επιστρέφει με έναν μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων, από τους οποίους 4.000 περίπου θα εγκαταστήσει στην ευρωπαϊκή ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης.²⁷ Η περιοχή αυτή είχε ήδη ερημωθεί με τις επιθέσεις που προηγήθηκαν της άλωσης και δημιουργούσε πρόβλημα, τόσο για την ασφάλεια της περιφέρειας της μεγαλούπολης, όσο και για τον επισιτισμό της.²⁸ Έτσι, από το 1454 έως το 1471 πάνω από διακόσια χωριά θα εποικισθούν, σε παλιές και νέες τοποθεσίες, με δεκαπέντε περίπου χιλιάδες εκτοπισμένους, από τους οποίους τα δύο τρίτα είναι χριστιανοί από τα Βαλκάνια και οι υπόλοιποι νομάδες Τουρκομάνοι της Μικράς Ασίας.²⁹

Το φθινόπωρο του 1455, επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη, ο σουλτάνος βρίσκει το Επταπύργιο και το παλάτι του τελειωμένο,³⁰ αλλά και μια

²³ Σφραντζής, 306.

²⁴ Κριτόβουλος, Β §3.1-2· İnalçık, «The policy of Mehmed II», 237.

²⁵ Οι Καραΐτες της Αδριανούπολης και Προβάδιας εκτοπίστηκαν το 1455: βλ. A. Danon, «Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey», *Jewish Quarterly Review* 17 (1927), 168-169 και Hacker, «The Sürgün System», 11-12.

²⁶ Κριτόβουλος, Β §3.3· Β §6.1· Β §9.1· Β §10.

²⁷ Δούκας, XLII.11· επίσης βλ. το χρονικό του Rûhî, [Hali Erdoğan Cengiz – Yaşar Yücel, «Rûhî Târîhi», *Belgeler* 19 (1989-1992), 449-450], όπου οι πόλεις από τις οποίες έγιναν οι εκτοπίσεις αναφέρονται ως Service (Ostrovica) και Omol, καθώς και τις ανώνυμες *Tevârîh-i al-i Osman*, 111.

²⁸ Κριτόβουλος, Β §22.2.

²⁹ Όπως προκύπτει από την απογραφή της περιοχής το 1498 (Atatürk Kütüphanesi, Mu'allim Cevdet O.77). Βλ. Stefanos Yerasimos, «15. yüzyılın sonunda Haslar kazası», *Eyüp'te Sosyal Yaşam*, εκδ. Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Κωνσταντινούπολη 1998, 82-102.

³⁰ Κριτόβουλος, Β §10.1.

εμφανώς άναρχη κατάσταση σε ό,τι αφορά τον εποικισμό. Μετανάστες και εκτοπισμένοι έχουν εγκατασταθεί όπου τύχει, καταλαμβάνοντας σημαντικούς χώρους και κτίσματα, τα οποία αδυνατούσαν να συντηρήσουν. Ο σουλτάνος διατάζει τότε μια γενική απογραφή. Παρόμοιες απογραφές γίνονταν συστηματικά μετά από κάθε νέα κατάκτηση για να καταγραφούν κάτοικοι, κτίσματα και οικονομικοί πόροι, αλλά δεν είχαν γίνει έως τότε στην Κωνσταντινούπολη, λόγω ελλείψεως κατοίκων. Η απογραφή ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 1455,³¹ και ο σουλτάνος, προβάλλοντας το δικαίωμα κυριότητάς του στα ακίνητα της πόλης, επέβαλε καταβολή ενοικίου στους κατόχους τους. Αυτή η απόφαση κορύφωσε την αντίδραση των κατοίκων, οι οποίοι στην πλειονότητά τους είχαν εξαναγκασθεί να μετοικίσουν και δικαιούνταν φορολογικές απαλλαγές μάλλον, παρά πρόσθετη επιβάρυνση. Έτσι, άρχισαν να εγκαταλείπουν σπίτια, και πολλές φορές οικογένειες, για να γυρίσουν πίσω στον τόπο τους.³²

Βλέπουμε λοιπόν ότι, στις αρχές του 1456, οι πρώτες απόπειρες επανοίκησης έχουν αποτύχει. Αυτό φαίνεται και από τη γενική εγκατάλειψη των εκκλησιών, ενώ η Αγία Σοφία παραμένει ακόμη το μόνο γνωστό τζαμί.³³ Είναι πλέον φανερό πως τα ημίμετρα και οι αντικρουόμενες αποφάσεις δεν δίνουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Έτσι μια νέα πολύμορφη και σταδιακή πολιτική αρχίζει να διαμορφώνεται. Πριν από το τέλος του 1456, η επιβολή ενοικίου καταργείται και τίτλοι ιδιοκτησίας αρχίζουν να διανέμονται, ενώ τα ακίνητα που εξακολουθούν να βρίσκονται στην κατοχή του σουλτάνου μεταβι-

³¹ Βλ. H. İnalçık, «Ottoman Galata, 1453-1553», *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne*, εκδ. Edhem Eldem, Κωνσταντινούπολη-Παρίσι 1991, 33· επίσης του ίδιου, «İstanbul», *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, τ. 23 (2001), 221.

³² Βλ. Aşıkpaşazâde, κεφ. 124, σ. 133, που επικρίνει τον Μεχμέτ Β΄ για την επιβολή ενοικίου, εκφράζοντας τη δυσφορία των μουσουλμάνων εποίκων να καταβάλλουν ενοίκιο για «τα σπίτια των απίστων». Ο Tursun Beg, 55b-57a που πήρε μέρος στην απογραφή, της οποίας υπεύθυνος ήταν ο θείος του Cebbe Ali Beg, δικαιολογεί την απόφαση του σουλτάνου αναφερόμενος στην ανάγκη να περιορισθούν οι δυσανάλογες με τις δυνατότητές τους μεγάλες εκτάσεις που είχαν καταλάβει οι έποικοι. Ο İnalçık, «İstanbul», 232, βασιζόμενος σε στοιχεία της αδημοσίευτης μέχρι σήμερα απογραφής του 1455, αναφέρει ότι εκτοπισμένοι από τις περιοχές της Νικομήδειας, της Μαγνησίας, του Αϊδινίου και του Μπαλίκεσιρ εγκατέλειψαν μαζίικά την Πόλη.

³³ Από τις τρεις υπόλοιπες εκκλησίες της εντός των τειχών Κωνσταντινούπολης που θα μετατραπούν σε μουσουλμανικά θρησκευτικά ή κοινωφελή ιδρύματα επί βασιλείας Μεχμέτ Β΄ (βλ. παρακάτω), η μονή του Παντοκράτορος στεγάζει αυτή την εποχή τσαγκάρηδες, και οι δερβίσηδες που θα εγκατασταθούν στη μονή της Κυριώτισσας βρίσκονται ακόμα σε αυτήν των Μαγγάνων (βλ. Δούκας, XLII.13).

βάζονται σταδιακά στο βακούφι της Αγίας Σοφίας.³⁴ Ταυτόχρονα, και ήδη από τον χειμώνα του 1456, λαμβάνονται σημαντικά εξωραϊστικά μέτρα. Παράλληλα με την ανακαίνιση των υδραγωγείων του Ουάλεντος, που έφεραν νερό στο παλάτι, μια βυζαντινή βρύση, γνωστή στην τουρκική εποχή ως *Kirkçeşme* (Σαράντα βρύσες) επισκευάστηκε. Η πιο σημαντική ενέργεια σε αυτόν τον τομέα, όμως, είναι η δημιουργία ενός εμπορικού κέντρου γύρω από το Μπεντεστενί (*Βεστιοπρατήριον* ή *Βεζεστάνιον* κατά τον Δούκα).³⁵ Ο κεντρικός εμπορικός άξονας παραμένει ο Μακρός Έμβολος (*Uzunçarşı*), που ξεκινά από τη Μέση και φθάνει στον Κεράτιο, στη Βασιλική Πύλη, μπροστά από την οποία γίνεται το πέρασμα προς τον Γαλατά. Σε αυτόν τον άξονα, κοντά στη Βασιλική Πύλη, θα χτισθεί το μεγαλύτερο λουτρό της Πόλης (*Tahtakale Hamamı*), και λίγο πιο πάνω ένα δεύτερο μικρότερο (*Sirt Hamamı*).

Είναι φανερό, όμως, πως οι εξωραϊσμοί και οι φορολογικές απαλλαγές δεν αρκούν για να εξαλείψουν τους δισταγμούς, αν όχι και την απέχθεια, του μουσουλμανικού στοιχείου για την άπιστη πόλη. Μια πράξη ιεροποίησης του χώρου φαίνεται κατά συνέπεια αναγκαία. Θα επιτευχθεί πιθανότατα το 1457 με την ανεύρεση του τάφου του Εγιούπ, συντρόφου του Προφήτη, ο οποίος, σύμφωνα με την παράδοση, είχε πεθάνει στο διάστημα μιας αραβικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης και είχε ταφεί έξω από τα τείχη. Η μεταγενέστερη παράδοση ανάγει την ανεύρεση στις μέρες της πολιορκίας του 1453, παρουσιάζοντάς την ως θαυματουργό προμήνυμα της άλωσης, και την αποδίδει στον *Akşemseddin*, στον σεΐχη του σουλτάνου, αλλά οι προγενέστερες πηγές αναφέρουν το χτίσιμο ενός μασωλείου και τζαμιού χωρίς σχόλια.³⁶

³⁴ İnalçık, «The policy of Mehmed II», 243.

³⁵ Ο Κριτόβουλος, Β §10.2 τοποθετεί την οικοδόμηση του Μπεντεστενιού στον χειμώνα του 1455-1456 και ο Δούκας, XLV.13 στον χειμώνα του 1460-1461. Πρόκειται, πιθανόν, για την αρχή και την αποπεράτωση της κατασκευής.

³⁶ Ο Κριτόβουλος παραλείπει το γεγονός: ο *Tursun Beg*, 62a και ο *Aşıkpaşazâde*, κεφ. 12, σ. 133, το αναφέρουν χωρίς ιδιαίτερη έμφαση. Ο πρώτος που συνδέει την ανεύρεση του τάφου με τον *Akşemseddin*, χωρίς όμως να την ανάγει στις παραμονές της άλωσης, είναι ο *Ca'fer Çelebi* στο έργο του *Hevesnâme* (Παρίσι, Bibliothèque Nationale de France, Mss. Turks, AF 300) που χρονολογείται από το 1493. Ο ανώνυμος συγγραφέας των *Tevârih-i al-i Osmân*, 107-108, που γράφει το 1492 και επικρίνει την πολιτική εποίκησης του Μεχμέτ Β', αμφισβητεί την τοποθεσία, ενώ ο *Giovan Maria Angiolello*, που φθάνει στην Κωνσταντινούπολη το καλοκαίρι του 1470 και παραμένει μέχρι το 1481, αναφέρει ότι ο τάφος βρισκόταν σε ένα παρεκκλήσι που ενσωματώθηκε στο τζαμί που έχτισε ο σουλτάνος (βλ. *Jean Reinhard, Angiolello historien des Ottomans et des Persans*, Μπουένος Άιρες-Μπεζανσόν 1913, 47). Για τον Εγιούπ και τον μύθο γύρω από τον τάφο και την ανεύρεση του βλ. *Yerasimos, «La fondation»*, 168-174.